

konusu zarar oranının hesaplanmasında ölçünün mü, yoksa değer mi esas alınacağı hususu bilhassa Mâlikî hukuk doktrininde tartışılmış ve her iki yönde de görüşler geliştirilmiştir.

Hanbelî ve özellikle Mâlikî hukukçular câihay "beklenmeyen hal" (ez-zurûfî-t-târie) olarak değerlendirmişler ve satıcıyı da zarara ortak ederek alışveriş akdinde karşılıklı dengeyi korumaya çalışmışlardır. Bu durum, Batı hukukunda ancak XX. yüzyılın başında ortaya çıkan "beklenmeyen hal nazariyesi"nin özel borç münasebetlerine yansıyan uygulamasında ve hâkimin beklenmeyen hal sebebiyle mevcut sözleşmeyi tâdil edebilmesinde göze çarpmaktadır. Konunun hicrî III. yüzyıldan itibaren, münferit olaylarda da olsa, İslâm hukukçularınca tartışmaya açılmış olması dikkat çekici bir husustur.

BİBLİYOGRAFYA :

el-Muvaṭṭaʿ, "Büyü", 16; Müslim, "Müşâ-kât", 14-17; Ebû Dâvûd, "Zekât", 26, "Büyü", 58; Nesâî, "Büyü", 29; Sahnûn, *el-Müdevve-ne*, V, 25-39; Bâcî, *el-Muntekâ*, Kahire 1332, IV, 231-236; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, Kahire 1975, II, 207-215; İbn Kudâme, *el-Muğ-nî*, Kahire 1389, IV, 80-82; İbn Teymiyye, *Mec-mû'atü'l-resâ'il*, V, 208-225; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lamü'l-muwaḳḳi'in*, Beyrut, ts., II, 356-358; Şevkānî, *Neylû'l-evṭâr*, V, 200-201; Senhûrî, *Meşâdirü'l-haḳ*, VI, 103-110; M. Ebû Zehre, *İbn Teymiyye*, Kahire 1977, s. 396-405; Abdüsselâm et-Termânîni, *Nazariyyetü'z-zurû-fi't-târie*, Dimaşk 1971, s. 60-71; Karaman, *İslâm Hukuku*, II, 409-412; Ali Bardakoğlu, "İslâm Hukukunda ve Modern Hukukta «Beklenmeyen Hâl» Nazariyesi", *Eû İlahiyat Fa-kültesi Dergisi*, sy. 2, Kayseri 1985, s. 63-97.

ALİ BARDAKOĞLU

CÂİZ

(الجانز)

"Zatına nisbetle varlığı ve yokluğu eşit olan" anlamındaki aklî hüküm (bk. HÜKÜM).

CÂİZ

(الجانز)

Dinen veya hukuken yapılmasına izin verilen veya serbest olan fiilleri ifade eden bir terim.

"Geçip gitmek, mümkün, geçerli ve serbest olmak" gibi anlamlara gelen cevâz kökünden türemiş bir isim olup İslâm hukukunda bir söz ve davranışın di-

nî veya hukukî esaslara uygunluğunu, yapılmasının serbest ve geçerli olduğunu belirtmek için kullanılmıştır.

Kur'an'da birtakım fiillerin serbest olup yasak veya günah grubuna girmediği değişik ifade tarzlarıyla bildirilmişse de bunun için câiz kelimesi kullanılmamıştır. Hadislerde ise kelime terim anlamıyla yer almıştır (meselâ bk. İbn Mâce, "Aḥ-kâm", 23; Ebû Dâvûd, "Aḳḳiye", 12, "Ḍa-ḥâyâ", 6). İlk devirlerden itibaren İslâm âlimleri tarafından çok yaygın bir şekilde kullanılan câizin (câiz olur-câiz olmaz) giderek İslâm hukukunun belli alanlarında farklı kullanım ve anlamlar kazandığı görülmektedir.

Fıkıh usulünde câizin, dinin beş temel teklifi hükmünden (aş. bk.) biri olan mubaḥ ile yakın ilgisi vardır. Aralarında Gaz-zâlî'nin de bulunduğu bir grup usulcüy-e göre câiz mubaḥ ile eş anlamlı olup kişinin yapma veya yapmama hususunda dinen serbest bırakıldığı fiilleri ifade eder. Bu anlamda câiz, yapılması zorunlu olan vâcip ile yapılması tavsiye edilen menduptan farklıdır. Fakat Cemâleddin İbnü'l-Hâcib, Sadrüşşerîa, İbnü'l-Hümâm, İbn Abdüşşekûr gibi bazı usulcülere göre câiz, mubaḥın yanı sıra dinen veya aklen imkânsız olmayan yahut iki yönü de eşit olan fiilleri de ifade eder. Bu anlayışa göre câiz mubahtan daha kapsamlı bir kavram olup haram ve tahrîr-men mekruh dışında kalan teklifi hükümlerin hepsini, diğer bir ifadeyle vâcip, mendup, mubaḥ ve tenzihen mekruhu içine alır. Ancak bu ikinci tanım, biraz da kelâm ve mantık ilmindeki câizi de tarif kapsamına alma gayretinden kaynaklanmaktadır.

Fıkıh usulünde câiz konusunda ortaya çıkan bir başka tartışma da cevazın şer'î hüküm olup olmadığıdır. Çoğunluğu teşkil eden usulcüler şer'î hükmü vü-cûb, hurmet ve cevaz = ibâha şeklinde üç temel kategoride ele almış, cevazı da "şâri'in hitabının bir sonucu" olarak değerlendirip onu şer'î hükümden saymıştır. Aralarında bazı Hanefî ve Şâfiîler'in de bulunduğu diğer usulcüler ise cevazı, "şeriat ve kanunun kapsamı dışında kalan, hakkında hüküm verilmemiş veya serbestlik bildirilmiş aslı durum" olarak tanımlamış, eşyada ibâhanın esas olduğundan hareketle câizi de "şâri'in hitabının yokluğunun sonucu" şeklinde açıklamışlardır.

Fıkıh kaynaklarında ise câiz genelde, işlenmesine bir günahın terettüp etme-

diği fiilleri ifadede ve fiilin dinî hukuka (şer') uygunluğu anlamında kullanılır. Bu anlamda câiz ile helâl ve meşrû kavramları arasında yakın ilgi vardır. Nitekim helâl ile câiz, "helâl olmaz" ile "câiz olmaz" ifadelerinin fûrû kitaplarında eş anlamlı olarak sık sık kullanıldığı görü-lür. Diğer yönden özellikle Hanefî kaynaklarında akidlerin Kur'an'a, Sünnet'e ve hukuk mantığına uygunluğu belirtilirken zaman zaman meşrû yerine câiz tabiri de kullanılmaktadır.

İslâm hukukçuları ibadet, fiil, akid ve hukukî işlemleri sahih, bâtil ve fâsit şeklinde hukukî bir değerlendirmeye tâbi tutmalarının yanı sıra onları dinî esaslar veya dinin yazılı kaynakları ışığında geliştirdikleri rey açısından da değerlendirmişler ve burada da genelde câiz tabirini kullanmışlardır. Bu anlamda câiz, bilhassa ibadet alanında sahih ile eş anlamlı ise de muâmelâtta "kazâen hüküm-diyâneten hüküm" ayırımına paralel olarak sahihten daha farklı bir anlam kazanmıştır. Bu yönüyle câiz, daha çok konunun dinî açıdan değerlendirilmesini ifade eder. İlk nesil İslâm hukukçularında bu ayırımı pek rastlanmamakta ise de (bk. Buhârî, "Şehâdât", 8; Dârimî, "Veşâyâ", 15) sonraki devirlerde bu ayırım doğrultusunda kullanımın geliştiği görülmektedir. Bundan dolayı, meselâ kaynaklarda geçen "kendisiyle abdest veya temizlenmenin câiz olduğu sular", "namazın, secdenin câiz olması" gibi ifadelerdeki câiz ile sıhhat kastedilmişken âyet veya hadislerle yasaklanmış bazı alışveriş türlerinin câiz görülmesi, fakat sahih yani hukukî sonuç doğurabilir kabul edilmesi bu ayırımla açıklanabilir.

Câiz kelimesi, genel akid nazariyesi alanında da giderek özel bir anlam kazanmış, özellikle Hanefî ekolü dışındaki hukuk ekolleri gayri lâzım akidleri "câiz akidler" olarak vâsıflandırmıştır. Diğer bir ifadeyle "câiz akid" âriyet, vedîa, vekâlet akidlerinde olduğu gibi iki tarafın veya rehin ve kefalet akidlerinde olduğu gibi ilgili tek tarafın dilediğinde feshetme imkânına sahip olduğu akid nevini ifade eder.

Sorumluluk hukuku açısından câiz, zararlı sonuçları olsa da kanunî sınırı aşmayan, hukuken izin verilmiş fiil demektir. Bu anlamda cevaz hukukî ve cezaî mesuliyeti kaldırır. Nitekim, "Cevâz-ı şer'î zamâna (tazmine) münâfi olur" (*Mecelle*, md. 91) küllî kaidesinde söz konusu edi-

len şer'î cevaz da bir işin yapılması veya terk edilmesi yönünde hukukun başta tanıdığı mutlak müsaade anlamındadır.

BİBLİYOGRAFYA:

Lisânü'l-‘Arab, "cvz" md.; Dârimî, "Veşâyâ", 15; Buhârî, "Şehâdât", 8; İbn Mâce, "Ahkâm", 23; Ebû Dâvûd, "Akdîye", 12, "Dahâyâ", 6; Nesâî, "Ruḳbâ", 1-2, "Umrâ", 1-2; Bâcî, *Kitâbü'l-Hudûd fi'l-uşûl* (nşr. Nezîh Hammâde), Humus 1973, s. 59-60; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 73-74; Mahfûz b. Ahmed el-Kelvezânî, *et-Temhîd fî uşûli'l-fıkh* (nşr. Müfîd Muhammed — Ebû Ameşe), Cidde 1985, I, 67; Âmidî, *el-İhkâm*, I, 117; İbnü'l-Hâcib, *Muhtaşarü'l-Müntehâ*, Bulak 1316 — Beyrut 1983, II, 5-6; Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, I, 11; İbnü'l-Hümâm, *et-Taḥrîr*, II, 143-144; İbn Abdüşşekûr, *Müsellemü's-sübât*, I, 103-104; *Mecelle*, md. 91; Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964, s. 120-123; Muhammed Selâm Medkûr, *Naẓariyyetü'l-ibâha 'inde'l-uşûliyyîn ve'l-fukahâ*, Kahire 1965, s. 89-91; Mansûrîzâde Saîd, "Cevâzın Şer'î Ahkâmından Olmadığına Dair", *İslâm Mecmuası*, X, İstanbul, ts., s. 295-303; İzmirli İsmail Hakkı, "Cevâzın Ahkâm-ı Şeriaten Olup Olmadığı", *SR*, XII/303-307 (1332), s. 296-301, 315-319, 326-329, 345-351, 358-360; XIII/329-332 (1333), s. 128-129, 135-137, 144-145, 152-153; Chafik Chehata, *"Djâ'iz"*, *El²* (İng.), II, 389-390.

ALİ BARDAKOĞLU

CÂİZE

(جائزہ)

Sanat, edebiyat
ve Osmanlı idarî teşkilâtında
mükâfat, hediye anlamında kullanılan
bir terim.

Arapça "geçip gitmek" anlamındaki *cevâz* masdarından türemiş bir kelime olan *câize* (çoğulu *cevâiz*), genel olarak beğenilen bir işi yapan kimseye, âlim ve sanatkârlara yazdırılan veya bunlar tarafından devlet adamlarına takdim edilen eserlere verilen mükâfat, hediye ve ihsan mânalarına gelir. Ancak câize daha çok yazdıkları şiirler karşılığında şairlere verilen her türlü hediyeyi ifade etmek için kullanılmış ve bu sebeple bir edebiyat terimi niteliği kazanmıştır. Arapça, Farsça ve Türkçe'de aynı anlamda *sıla*, *in'âm*, *sevâb* (Tâhir'ül-Mevlevî, s. 28) ve *atıyye* kelimeleri de kullanılmıştır.

Şiir Câhiliye devrindeki kadar olmasa bile gelişen İslâm medeniyeti içinde yerini ve önemini korumuş, her sınıftan hâmilerce desteklenmiştir. Şairin ve sanatının çeşitli vesilelerle itibar görmesine yol açan bu anlayışın değişik örneklerini ilk devirlerden itibaren görmek mümkündür. Câhiliye devrinin tanınmış asillerinden ve cömert simalarından Ha-

rîm b. Sinân el-Mürri, dönemin üç büyük şairinden biri olan Zühayr b. Ebû Sûlmâ'ya samimi methiyelerine karşılık her fırsatta ihsanlarda bulunmuştu. Nitekim Hz. Ömer, Harîm'in çocuklarının birinden Zühayr'ın, babası hakkında söylediği şiirlerden birini okumasını istemiş, dinlediklerini çok beğenip şair hakkında takdirlerini bildirince Harîm'in oğlu bu şiirler için şaire câizeler verildiğini söylemişti (Çetin, s. 1-2). Kaynaklar, istemediği halde kendisine verilen câizelerle Zühayr'ın müreffeh bir hayat sürdüğüünü belirtirler. Câize vermenin İslâm'dan sonraki en meşhur örneği olduğu kadar şairlere câize vermeyi âdeta İslâmî bir gelenek haline getiren bir olay da Zühayr'ın şair olan oğlu Kâ'b'ın Hz. Peygamber'e sunduğu şiir sebebiyle peygamberin kendisine hırkasını (bürde) hediye ederek onu mükâfatlandırmasıdır. Kâ'b'ın bu şiiri daha sonra "Kaside-i Bürde" adıyla tanınmıştır. Hz. Peygamber'e na't yazan sonraki şairler bu câizeye telmihte bulunarak ondan şefaât dilemişlerdir. Emevî ve Abbâsî halifeleriyle diğer müslüman hükümdarlar da şiir ve eserlerini beğendikleri şairlere pek çok atıyye ve ihsanda bulunmuşlardır.

Câizenin medih maksadıyla yazılan şiirler (kasideler) karşılığında övülenler tarafından verildiği bir gerçektir. Methiyelerin bir karşılık beklenmeden yazılanları olduğu gibi birtakım taleplerin yerine getirilmesine yönelik olanları da vardır. Bunun İslâm tarihindeki en meşhur örneği, Hevâzın Gazvesi'nde esir düşenler arasında bulunan şair Ebû Cervel el-Cüşemî'nin Hz. Peygamber'e okuduğu, başışlanmalarını isteyen şiiridir. Kasideyi beğenen Resûlullah, "Bana ve Abdülmuttaliboğulları'na ait ne varsa sizin dir" deyince muhacir ve ensar da, "Bize ait ne varsa hepsi peygamberindir" diyerek bütün ganimetlerden vazgeçtiler. Kaynaklarda bu şekilde başışlanan esirlerin 6000 kişi, develerin 24.000, koyunların 40.000 baş olduğu, 4000 ukiyye gümüşün de geri verildiği belirtilmektedir (Kettânî, I, 290-291). Ancak bu kadar büyük bir ikramı câize olarak görmek yerine, Osmanlı şairlerinden Ahmed Paşa'nın Fâtih'ten af dilemek için yazdığı, divan edebiyatında pek çok örneği bulunan "kerem" redifli kasidelerin karşılığında elde edilen af ve ihsanların Hz. Peygamber'in uygulamasındaki bir örneği kabul etmek daha uygun olsa gerktir. Divan şairleri arasında yazdığı şi-

irlerden dolayı oldukça fazla câize elde edenler arasında adı geçen Fuzûlî, meşhur "Bağdat" kasidesi için günde 9 akçe almış, bir kasidesinden dolayı Nefî Vezir Osman Paşa tarafından bir at, bir köle, birçok değerli eşyadan ibaret atıyye ile mükâfatlandırılmış, Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa da şiirlerine câize olmak üzere Nedîm'e çeşitli mücevher ihsan etmiştir.

Methiye yazma (kasidedilik) işinin zamanla istismar edildiği bilinmektedir. Birçok şair sırf câize elde etmek amacıyla şiirler yazarak övdükleri kimselelerin ihsanına kavuşmak istemişler ve bu işi bir geçim vasıtası telakki etmişlerdir. Türk edebiyatında ramazanın gelişi, ramazan ve kurban bayramları, yeni yıl, sefere çıkma ve seferden dönme, fetihler, düğünler, doğum ve ölümler, tahta çıkma gibi olayların kaside yazıp câize almaya vesile addedildiği görülmektedir. Nitekim Kanûnî Sultan Süleyman devrine ait bir in'âmat defterinde rastlanan "âdet-i câize-i şuarâ-i mezkûrın ki der ıyd-i adhâ kaside dâde-end" kaydı ve benzerlerinden (Erünsal, *Osm.Ar.*, s. 16, nr. 38, s. 17, nr. 43), bu vesilelerle sunulan kasideler karşılığında şairlere câize vermenin Osmanlı sarayında resmî kayıtlara geçecek derecede bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. İn'âmat defterlerinde, saraydan maaş alan şairler de dahil olmak üzere her sınıftan pek çok sanatkâra, imparatorluğun uzak yakın her bölgesinden padişaha sundukları şiir ve eserleri dolayısıyla çeşitli câizelerin verildiği görülmektedir. Bu defterlerde câize yerine genellikle aynı anlamda *in'am*, *tasadduk*, *ıydâne* (ıydiyye) kelimeleri kullanılmıştır. Tasadduk, hem merisiye ve tâziye gibi şiirler veya bir eser karşılığında verilen hediyeyi, hem de karşılıksız yapılan ihsanları ifade etmektedir. Câizeler ya para (nakdiyye) olarak veya kumaş, elbise, cübbe şeklinde verildi. Nakdî olanların dışında en çok görülen câize şeklinin elbise veya cübbe olmasıdır, Hz. Peygamber'in Kâ'b b. Zühayr'e mükâfat olarak hırkasını ihsan etmesinden kaynaklandığı düşünülebilir.

Çeşitli vesilelerle şiir takdim etme ve açıkça bazı taleplerde bulunarak câize koparma gayretleri, bilhassa son asırlarda bu işin âdeta dilencilik seviyesine düştüğünü göstermektedir. "Kıymet-i şî'ri eden himmet-i şâir gibi pest / Şâirin meskenet-i câize-cüyânesidir" beyti bu hususu anlatır. Hicviyelerde ve nasi-